

EESTI NSV TRÜKIAJAKIRJANDUSE PARTEILISE JUHTIMISE ÜLDISED PÕHIMÕTTED*

Tiiu Kreegipuu

Pärast Nõukogude okupatsiooni kehtestamist Eestis rakendati siin ellu üleliiduliselt kehtiv nõukogulik ajakirjandusmudel, mis käsitles ajalehti ja ajakirju Nõukogude võimu legitimeerimisevahendite ja ideoloogiliste võitlusrelvadena. Kui ka demokraatlikus ühiskonnas mängib meedia olulist rolli ühiskonna ideoloogilise mõjutaja ning ideoloogiate taastootjana,¹ olles samas siiski iseseisvaks institutsiooniks oma reeglite ja tavadega,² siis Nõukogude ühiskonnas olid kogu meediasfäär ja kõik ajakirjanduslikud funktsioonid allutatud üksnes ühele, võimu poolt ettekirjutatud ideoloogiale.

Leninliku dogma kohaselt pidi ajaleht olema kollektiivne propagandist ja agitaator, mistõttu lisaks ideoloogilisele sisule kujunesid välja ka spetsiifilised vormid, stiil ja retoorika info edastamiseks (või selle peitmiseks). Jeffrey Brooks eristab nõukogulikus ajakirjanduses kolme sfääri: interpreteeriv, interaktiivne ja informatsiooniline.³ Interpreteerivas laadis esitati kõik otseselt ideoloogia-alased kirjutised, interaktiivsete näidetena lisati ajakirjanduse veergudele lugejate toetavaid arvamusi, sise- ja välisuudiseid vahendati aga otseselt ideoloogiliste tekstidega võrreldes pisut stampidevabamas keeles, kirjeldavas laadis.

Viimast tüüpi kirjutised – informatsioonilisse sfääri kuuluvad – pidid väliselt inimesi informeerima, praktikas oli nii avaldatavate uudiste valik kui esitlemislaad partei ja valitsusasutuste poolt rangelt ette kirjutatud, lähtudes eesmärgist kujundada ajakirjanduse vahendusel pilt edukast sotsialismi ehitamisest ja õitsvast nõukogude tegelikkusest.

* Artikkel on valminud ETF-i sihtfinantseeritava teema “Kultuurikommunikatsiooni kompleksus ja kultuuriuurimise metodoloogilised väljakutsed” (SF018002507) ning Euroopa Liidu Euroopa Regionaalarengu Fondi (Kultuuriteooria tippkeskus) toel.

¹ Teun Adrianus van Dijk, *Ideoloogia. Multidistsiplinaarne käsitus* (Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005), 222–223.

² Denis McQuail, *McQuaili massikommunikatsiooni teooria* (Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003), 3–4.

³ Jeffrey Brooks, *Thank You, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2001) 6–7.

Nii nähti ajakirjanduse funktsiooni ühiskonnas ametlikult seisukohalt. Samas jääks säärane ajakirjandust ainult nõukoguliku ideoloogiarolli asetav käsitus ühekülgses. Hoolimata jäigast kontrollist, tsensuurist ja ideoloogilisest survest omandas meedia Nõukogude Liidu ühiskonnas ka teise, ideoloogiat tahaplaanile jätva või koguni sellele vastuhakkava rolli. Siinkohal ei tule vaatluse alla mitte otseselt võimuvastane omakirjastuslik ajakirjandustegevus,⁴ vaid ametlikus ajakirjanduses esinenud katsed süsteemile väljakutseid esitada või sellele oponeerida. Sääraseid näiteid võib Eesti NSV ajakirjanduses leida eeskätt vähemkontrollitud väljaannetes – näiteks kohalikes (st rajooni- ja linna-)lehtedes ja kultuuriväljaannetes.⁵ Katseid ignoreerida ideoloogilisi kaanoneid kuni nende üldkehtivuse küsitavuse alla seadmise ning naeruvääristamiseni välja võib leida Nõukogude Liidu ajalehtedest ja ajakirjadest läbi aastakümnete. Sellest annavad tunnistust nii partei- ja tsensuuriorganite arhiividokumendid, mis kajastavad “ajakirjanduses esinevate ideoloogiliste vigade” arutamisi⁶, kui ka ajakirjanike mälestused.⁷ Mõistagi sõltus ametlikust suunast kõrvalekal-

⁴ Nõukogude okupatsiooni ajal Eestis levinud omakirjastuslikud väljaanded olid eelkõige kultuuriliste ja kirjanduslike taotlustega; poliitilise ja võimuvastavse hoiakuga väljaannetest saab rääkida omakirjastuse nn II etapis (1977–82), kui levisid jätkväljaanded *Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis* (1978–87, 25 kogu) ja *Poolpäevaleht* (1978–79, 7 numbrit), vt Kersti Unt, *Käsikirjad ei põle. Omakirjastuslikud väljaanded diskursiivsete muutuste kandjana nõukogude eesti kirjanduses* (Tartu Ülikool, 2005); Arvo Pesti, “Poolpäevalehe” lugu”, *Vikerkaar*, 11 (1990), 81–87. Demokraatia laiendamise ja poliitiliste taotlustega olid ka vastupanuvõitlejate (EDL) ajakirjad *Eesti Rahvuslik Hääli* ja *Eesti Demokraat* 1971–74, vt <<http://www.mustkass.kongress.ee>>, 12.5.2009; Mait Raun, “Eesti Demokraatlik Liikumine ja Eesti Rahvusrinne. Dokumenteeritud tagasivaade”, *Akadeemia*, 6–7 (2002), 1131–1156, 1366–1391; Viktor Niitsoo, *Vastupanu 1955–1985* (Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997).

⁵ Epp Lauk, “Restoring democratic discourse in the Estonian press (1987–1990)”, *The Challenge of the Baltic Sea Region. Culture, Ecosystem, Democracy* (Huddinge: Södertörn University College, 2005), 307–321 (319).

⁶ Käesolevas artiklis on arhiividokumentidest kasutatud Eesti NSV Kirjandus- ja Kirjastusasjade Peavalitsuse (*Glavliti*) (Eesti Riigiarhiiv (edaspidi ERA), f. R-17), EKP Keskkomitee büroo (Eesti Riigiarhiivi Filiaal (edaspidi ERAF), f. 1, n. 4) ja ajalehe Sirp ja Vasar partei algorganisatsiooni (ERAF, f. 3729) materjale.

⁷ Nt ajakirjanike mälestused kogumikust *Meie jäljed jäävad. Eesti ajakirjanike elulood I*, koost. Anu Pallas (Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004); Vambola Lillemäe, *Adrasedjana kolmel ajakirjanduspõllul* (Tallinna Raamatutrükikoda, 2008). Kuivõrd üheks tundlikumaks ja sageli probleemse tekitavaks valdkonnaks olid kirjanduslikud kirjutised ajakirjanduses, mille ideoloogilise mõõdupuuga mõõtmine tekitas segadust ja vastuolusid ka Nõukogude Liidu võimuorganites endis, on eeskätt toetutud just seda tüüpi ajakirjandusväljannetega seotud isikute mälestustele (nt. Lembe Hiedel, “Loomingu Raamatukogu alaeast: Märkmeid ja meenutusi”, *Vikerkaar*, 5/6–8 (1995), 138–149, 80–85, 67–75; Paul Kuusberg, “Teist korda abielus “Loominguga””, *Looming*, 4 (1993), 543–553;

lete vorm, sisu ja esinemise sagedus parasjagu kehtivast parteipoliitilisest kursist ning üldisest ideoloogilisest õhustikust.

Läbi erinevate Nõukogude okupatsiooni ajajärgude olid erinevad ka ajakirjandusele seatud lubatu ja keelatu piirid ja kontrolli intensiivsus. Jäigemate ideoloogilise surve perioodid, nagu näiteks stalinistlike kampaaniate kõrgeaeg või sula-aja liberaliseerimistendentside lõpetamine alates 1968. aastast⁸, kajastuvad ilmekalt ajakirjanduses ja selle juhtimises tervikuna, kuivõrd ajalehed ja ajakirjad olid ju korruga seatud nii selle surve objekti kui ka sedasama survet edastava ja rakendava kanali staatusesse. Lisaks üldisematele muutustele ühiskondlik-poliitilises ideoloogilises õhustikus mõjutasid ajakirjanduse juhtimist mitmed muud tegurid – nagu näiteks ümberkorraldused partei- ja tsensuuriametkondade juhtimisskeemides, meediamaaastiku laienemine (televisioonisaated 1955. aastast, dissidentlike pörandaaluste jätkväljaannete ilmumine 1978. aastast), ajakirjandushariduse areng (žurnalistika õpetamine Tartu Riiklikuks Ülikoolis 1954. aastast), Eesti NSV Ajakirjanike Liidu loomine 1957. aastal jne.

Lisaks ei saa kõrvale jätta inimsuhete rolli – võimuvõitlused parteiladavikus, isikute omavahelised konfliktid, juhtivate parteiideoloogide aktiivsus loomingulistesse ja ajakirjanduslikesse küsimustesse sekkumisel jne – kõik see võis üsna valusalt tabada kas konkreetseid ajakirjandusväljaandeid või ajakirjandust üldisemalt.⁹ Seega tuleb silmas pidada, et nii nagu Eesti NSV trükiajakirjandus ise, polnud ka selle parteiline juhtimine läbi terve Nõukogude okupatsiooni perioodi üksikasjades täiesti muutumatu.

Erinevaid perioodilisi väljaandeid või ka sama väljaande erinevaid ilmumisperioode omavahel võrreldes võib välja tuua hulgaliselt erinevusi ja erandeid parteilise juhtimise konkreetsetest juhtimispraktikatest.

Jüri Ojamaa, “Kümme aastat “Loomingu” Raamatukogus” (1973–1983)”, *Loomingu Raamatukogu viiskümmend aastat, Raamatukogu*, 37–40 (1990), 205–224.

⁸ Ajendatuna Tšehhoslovakkias arenevatest sündmustest, hakkas EKP KK ka seni liberaalsemas suunas liikunud ajakirjanduses ohje taas pingumale tõmbama. Maist juunini 1968 võttis EKP KK vastu rea ajakirjanduse ideoloogilist suunda kritiseerivaid otsuseid ajalehtede Edasi, Sirp ja Vasar, ajakirja Noorus ja Eesti Televisiooni kohta, vt *Eesti Vabariik 90. Sündmused ja arengud*, koost. Küllö Arjakas (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2008), 224.

⁹ Nt vastasseis Johannes Käbini ja Nikolai Karotamme ja nende “meeskondade” vahel võis väljundi leida Keskkomitee väljaannete toimetajate kritiseerimise ja karistamise (isegi vallandamise) näol, vt Kaljo-Olev Veskimägi, *Kuidas valitseti Eesti NSV-d: Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee büroo 162 etteastumist 1944–1956 vahemängude ja sissejuhatusega* (Tallinn: Varrak, 2005), 234–235, 243. Selle kohta, kuidas vahetused võimuladavikus vallandasid ahelreaktsioonina teatud isikute soosikute vallandamise ja teiste ametissepanemise Nooruse toimetuses 1969–70, vt Vello Pilt, *Nooruse patud* (Tallinn: Ilo, 2006), 11.

Nende erinevuste väljatoomine või neid koondavate skeemide või perioodiseeringute loomine on nõukoguliku ajakirjandussüsteemi keerukuse ja selle praktiliste mehhanismide sageli ebaefektiivse või lausa äpardunud toimimise tõttu keerukas ülesanne, mis pole aga antud juhul eesmärgiks. Käesolev artikkel ei pretendeeri kogu Eesti NSV trükiajakirjanduse juhtimist kaardistavale ammendavale ülevaatele ega ka selle võrdlemisele läbi erinevate perioodide, vaid seab sihiks pigem parteilise juhtimisskeemi üldiste põhimõtete ja suundade selgitamise. Nende ühisjoonte väljatoomise, mis olid omased kogu ajastule. Seda enam, et jätkuvalt püsis dogmaatiline aluspõhimõte Nõukogude ajakirjanduse rolli kohta – käsitleda alati ja jätkuvalt ajakirjandust partei ideoloogilise võitlusrelvana, mistõttu oli parteil ja teistel kontrolliorganitel kohustus pidevalt sekkuda, kui ajakirjandus talle etteantud piire ületama kippus. Tõsi, need piirid võisid nihkuda, neis võis leida hõredamaid kohti, ka võisid Eesti tasandi “ajakirjanduse valvurid”, olles paratamatult sõltuvad Moskvas valitsevatest üldistest meeoludest, oma kohustuste täitmist tõlgendada teatud mõõndustega. Kuid võimu poole pealt vaadatuna ei saanud loobuda ega loobutudki ajakirjanduse juhtimise järgast alusdogmast – ajakirjandus pidi saama ja jääma partei ideoloogia kandjaks ja levitajaks. Ka ühe põhilise juhtimisaluse – tsenseerimise – seisukohalt oli lähtekoht Nõukogude ühiskonnas nii üleliidulise kui Eesti tasandi uurijate hinnangul kogu aeg ühesugune. Tsensuur oli püsivalt üleüldine ja kogu ilmuva trükisõna üle monopoolset kontrolli taotlev.¹⁰

Trükiajakirjanduse juhtimise põhimõtted

Ajakirjanduse juhtimisel Nõukogude ühiskonnas lähtuti “demokraatliku tsentralismi” põhimõttest, mis tähendas, et ajakirjandussüsteem pidi vastama ühiskonna poliitilisele organisatsioonile ja juhtimissüsteemi struktuurile. Demokraatia pidi väljenduma selles, et igale elanikkonna põhigrupile oli ette nähtud oma väljaanne, praktikas oli aga ajakirjandus lugejaskonna huvide järgi vähe diferentseeritud. Ajakirjanduse tsentraliseeritus avaldus välise ja vormilise külje pealt selles, et kõigis liiduvabariikides ilmus enam-vähem ühesugune komplekt ajalehti ja ajakirju, samuti olid üle riigi

¹⁰ Gennadii Zhirkov, *Istoriya tsenzury v Rossii XIX–XX vv. Uchebnoe posobie* (Moskva: Aspekt Press, 2001), <<http://evartist.narod.ru/text9/35.htm>> (20.2.2009); Kaljo-Olev Veskimägi, *Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed* (Tallinna Raamatutrükikoda, 1996), 39.

toimetuste struktuurid, töö- ja palgatingimused ühetaolised.¹¹ Ka trükiajakirjanduse kujundus ning stiil olid allutatud ühtsetele mallidele. Sõltumata väljaande kallakust või sihtgrupist hõivasid tähtsaima positsiooni ajalehtede esikülgedel parteiliidrite kõned, ametlikud teadaanded, ülevaated parteiorganite tegevusest jms. Samuti kuulus kohustusliku elemendina iga ajalehe päise juurde loosung “Kõigi maade proletaarlased, ühinege!”. Seda hüüdlauseid ei olnud kohane asendada millegi muuga, eriti ajalehtede loomisperioodil, mil loosungi ärajätmisele järgnev karistus võis ulatuda vallandamiseni.¹² Ka hilisematel aastatel, kui nõukogulik ajakirjandusmudel oli juba välja kujunenud ja ühtne kujundusmall sisse harjutatud, tekitas kinnistunud stambi vastu eksimine parajat ärevust. Näiteks kui proletaarlaste ühinemisele kutsuv loosung oli jäänud ajalehe Sirp ja Vasar maipühadele pühendatud numbris 28. aprillil 1967 trükkimata, arutati küsimust kohe ajalehe partei algorganisatsiooni koosolekul. Ajalehe peatoimetaja Kalju Uibo võttis omaks, et tegemist oli veaga, kuid tõi vabanduseks, et lehe päises oli olnud teine suur loosung: “Häid maipühi, seltsimehed!”, kusjuures “pühas sõnas” seltsimees peituvat sisuliselt seesama suur internatsionalismi idee, mis ärajäänud loosungiski. Nii otsustati seekord ajalehe algorganisatsiooni koosolekul lugeda juhtunu “heaks kogemuseks edaspidiseks” ning otseseid karistusi ei järgnenud.¹³

Tähtsaimaks, teisi kontrollivaks ja suunavaks ning kogu Nõukogude Liidu ühiskonna jaoks ideoloogilist kaanonit loovaks väljaandeks oli NLKP Keskkomitee (KK) häälekandja *Pravda*. Hierarhiliselt aste allpool allusid *Pravdale* liiduvabariikide parteide keskkomiteede häälekandjad – Eesti NSV-s siis ajalehtedest vastavalt eestikeelne Rahva Hää! ja venekeelne *Sovetskaja Estonia* ning ajakirjadest Eesti Kommunist. Rahva Hää! kui eestikeelse ajakirjanduse tähtsaim väljaanne pidi omakorda suunama teiste Eesti ajakirjandusväljaannete tööd. See väljendus ühelt poolt eeskujuks olemises, teisalt otsustes õpetussõnades ja kohalike lehtede “abistamises”. Ajalehes ilmus vastav rubriik nime all “Ajakirjanduse ülevaade” või “Ajakirjanduslikel teemadel”, milles anti nõu ja avaldati kriitikat kohalike lehtede kohta.¹⁴ Nõukogulik juhtimine omakorda seisnes tollaste dogmaa-

¹¹ Peeter Vihalemm, Marju Lauristin, “Eesti ühiskonnaja meediamuutumine 1965–2004”, *Meediasüsteem ja meediakasutus Eestis 1965–2004*, toim. Peeter Vihalemm (Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004), 4.

¹² Lillemäe, *Adrasedajana kolmel*, 19.

¹³ Sirbi ja Vasara partei algorganisatsiooni koosoleku protokoll 19.5.1967, ERAF, f. 3729, n. 5, s. 12, l. 17, 12.

¹⁴ Nt õpetlik-käskivas toonis artikkel “Rajoonilehtede juhtkirjadest”, kus antakse järgmisi nõuandeid: “Toimetus peab endale kõigepealt selgeks tegema, mida ta tahab

tiliste leninlike ajakirjanduse põhiprintsiipide (parteilisus, ideelisus, rahvalikkus, tõepärasus, kriitika ja eneskriitika) selgitamises ja nende täitmise kontrollimises.¹⁵

Selline praktika – et suuremad, tähtsamad ajalehed ja kogenumad lehe-toimetused pidid neist hierarhiliselt madalamal asuvaid abistama – kandus omakorda edasi meediasüsteemi madalamatele astmetele. Nii meenutab ajalehe Valgamaalane toimetuses töötanud Viktor Kollin, et kui seoses halduslike ümberkorraldustega Eesti NSV-s oli vaja hakata välja andma Jõhvimaa ajalehte, saadeti ta parteiorganite ettepanekul ajalehte “jalgadele upitama”.¹⁶

Trükiajakirjanduse juhtimise ja tsenseerimise mehhanismid

Iseloomulikuna bürokraatlikule ja paljude käsuliinidega Nõukogude ühiskonnale oli ka ajakirjanduse juhtimise skeem topeltalluvustega mitmeastmeline võrgustik. Kontrollimise ja suunamise ülesandeid pidid täitma mitmed institutsioonid nii üleliidulisel kui vabariiklikul tasandil. Peamiselt lähtus ajakirjanduse juhtimine kahest käsuliinide süsteemist – partei ja tsensuuriametkonna (*Glavliti*)¹⁷ omast; lisandusid kirjastused (majanduslikud alluvussuhted), mitmesugused ametkonnad vastavalt sellele, millise valdkonnaga üks või teine ajaleht/ajakiri otsesemalt seotud oli ja lõpuks ka julgeolekuorganid. Asutusi, kuhu tuli ajalehtede ja ajakirjade tasuta kontrollkemplare enne lõplikku trükkimist saata, oli üleliidulisel tasandil umbes 20, teist sama palju oli neid Eesti tasandil.¹⁸ Tsenseerivate asutuste

öelda ning samasuguse selgusega esitama ka mõtted lugejale. [...] Juhtkiri ei tohi olla liiga pikk ja seda on soovitatav alustada näitega, mis kutsub lugema, mitte kulunud teesiga.” (*Rahva Hää*, 6.6.1955).

¹⁵ Neid printsiipe on lahti mõtestanud nt kirjasaatjatele mõeldud brošüüris Eesti Raadio kunstiliste saadete peatoimetaja Leonid Parašin, keda pikaajaline raadiotöötaja Helve Vösamäe meenutab sooja südamega abivalmi “ainukese peatoimetaja-pedagoogina”, vt Leonid Parašin, “Meie ajakirjanduse põhiprintsiibid”, *Abiks kirjasaatjale* (Tallinn: Kommunist, 1961), 11–16; Helve Vösamäe, “Kas teie tegite need saated?”, *Teelised helisillal. Ringhäälingurahva lood* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006), 310–334 (318). Ka on neist printsiipidest lähtuvalt Rahva Hääles avaldatud suunavaid, kritiseerivaid ja õpetlikke kirjandusi uurinud oma seminaritöös Erle Rudi, vt Erle Rudi, *Maakonnalehtede parteiline suunamine ajalehe Rahva Hää* kaudu 1945–1965. Diplomitöö (Tartu Ülikool, ajakirjandusosakond, 1998).

¹⁶ Viktor Kollin, “Nuputrealist värsisepaks”, *Meie jäljed jäävad*, 63.

¹⁷ Tsensuuriametkonna alluvust NSV Liidu ametkondlikus liinis ja nimetusi muudeti korduvalt (vt Veskimägi, *Nõukogude unelaadne elu*, 49–51), siin ja edaspidi on kasutatud venekeelsest nimetusest tuletatud lühendit *Glavlit*.

¹⁸ Peeter Maimik, “Tõkkes ajalehtede-ajakirjade trükkimise teel enne tsensuuri kaotamist Eestis”, *Eesti ajakirjanduse ajaloo*, X (1996), 99–107 (104).

omavahelisi jõuvahekordi vaagides, on parteiorganeid koos julgeolekuga¹⁹ nimetatud tsensuurisüsteemi ajuks ja *Glavliti* täideviivaks jõuks.²⁰

Praktikas kõige vahetumalt igapäevaste ajalehtede ja ajakirjade tegemisega kursisolevateks, kuid ülalt-alla juhtimisstiilile tuginevale ühiskonnale iseloomulikult ülimalt piiratud otsustusõigusega institutsioonideks olid trükiväljaannete toimetused. Toimetused pidid olema parteilised ja nende töö korraldamise kaheks põhiliseks lähtekohaks peeti Nõukogude ajakirjanduse leninlikke põhiprintsiipe ning parteitöö üldisi organisatsioonilisi printsiipe (tööjaotus, ainujuhtimine ja sellest tulenev toimetaja isiklik vastutus ühelt ning kollektiivsus teiselt poolt).²¹

Toimetuste töö põhines seega nõukogulikul hierarhilisel püramiidsel juhtimisskeemil, kus igal toimetuse töötajal oli oma staatus ja tööülesanded. Seejuures andis "parteilise ainujuhtimise" põhimõte õigustuse teha kõigi töötulemuste eest vastutavaks ajalehe (pea)toimetaja ainuisikuliselt, kuigi tegelikkuses ei pruukinud toimetajatel sugugi mitte olla õigusi kõigis küsimustes iseseisvalt otsustusi langetada. Siin kehtis teine, vähemalt sama tähtis põhimõte – kollektiivse juhtimise põhimõte, mille kohaselt toimetuse töös mängisid olulist rolli ka vastutavad sekretärid (või sekretariaadid) eeskätt tehnilistes küsimustes (jooksva igapäevatöö eest vastutamine, sh näiteks ka õhtuste valvelugemiste – viimaste sisu- ja trükivigade kinnipüüdmine – korraldamine) ja toimetuskolleegiumid.²² Viimaste roll oli erinevate väljaannete puhul erinev. Näiteks üleliidulistes ja vabariiklikes lehtedes olid kolleegiumid eelkõige juhtivorganid, mis koosnesid väljaande juhtajakirjanikest ja konkreetse väljaandega seotud partei- või valitsusasutuste esindajatest. Levinum oli aga praktika kaasata kolleegiumisse asjatundjaid väljastpoolt ja käsitleda seda mitte otsustava, vaid toimetajale alluva nõuandva organina.²³ Nii võis ajalehe või ajakirja kolleegium kujuneda kas pigem formaalselt toimivaks järelvalveorganiks, millelt toimeetus püüdis pealiskaudse tutvustuse järel plaanidele kinnitused saada (nt Loomingu Raamatukogu puhul²⁴) või hoopis asjatundlikuks ja väljaande suhtes toetavalt ja sõbralikult meelestatud nõukojaks, koguni klubiliseks

¹⁹ Väidetavalt koostati just KGB 5. ameti poolt trükisõnas keelatud (või piiratud) teemade ja andmete loetelud, mille täitmise jälgimine jäi *Glavliti* ülesandeks. (Veskimägi, *Nõukogude unelaadne elu*, 79).

²⁰ Epp Lauk, "Practice of Soviet Censorship in the Press. The Case of Estonia", *Nordicom Review* (2), 19–31 (30).

²¹ Sulev Uus, "Toimetuse töökorraldus. Eilsest tänasesse," *Meediaorganisatsioon I*, toim. Halliki Harro (Tartu: Atlex, 1998), 5–20 (5).

²² Samas, 11–13.

²³ Samas, 10–11.

²⁴ Hiedel, "Loomingu Raamatukogu alaeast", 71.

koosviibimise kohaks (nt Nooruse toimetuse kolleegium aastatel 1973–84 toimetaja ametis olnud Vello Pildi sõnul²⁵).

Seega oli iga väljaande toimetusest loodud omaette nõukogulik juhtimisskeem, mis oli seotud ja sõltuvuses parteist, tsensuuriorganitest ja erinevatest ametkondadest. Lisaks oli omaette juhtimis- ja kontrollimehhanismiks nõukogulikult hierarhiline ja kanoniseeritud ajakirjandussüsteem ise. Marju Lauristin ja Peeter Vihalemm on nõukogulikku meediasüsteemi analüüsid jõudnud järeldusele, et Nõukogude Liidu ajakirjandusväljaanded võib paigutada viiele erinevale kontrolli ja ideoloogilise kanoniseerituse tasemele. Mida kõrgemal hierarhilisel positsioonil oli meediakanal, seda suurem oli nii kontroll tema üle kui tema enda kontrolliv roll. Nii allusid totaalsele kontrollile näiteks üleliiduline press, mis tootis kanoniseeritud tekste (autoriteks parteifunktsionäärid), rahvuskeelses vabariiklikus pressis oli lubatud juba teatud kanoniseeritud tekstide varieerimine, kohalik ja kultuuriline ning teaduslik press aga asetsesid hierarhias veelgi allpool, mistõttu kontroll nende üle oli vähem range.²⁶

Nagu juba mainitud, oli kaks peamist institutsiooni ajakirjandussüsteemi suunamiseks ja kontrollimiseks partei ja *Glavlit*. Järgnevalt tulebki lühidalt juttu sellest, kuidas konkreetsemalt partei- ja tsensuuriasutuste võrgustiku raames ajakirjandusväljaandeid kontrolliti koos näidetega toimetajate ja ajakirjanike tööst ja tegevusest neile ettekirjutatud rollide raames ning võimalustest nende raamide piires manööverdamiseks.

Partei

Nagu igas muus eluvaldkonnas haaras ka tsensuuri alal Nõukogude Liidus juhtohjad enda kätte kommunistlik partei.²⁷ Parteiorganid andsid üldisi ideoloogilisi suuniseid, aga ka konkreetseid juhiseid üksikute väljaannete kontrollimisel ja tsenseerimisel. Samuti olid enamik ilmuvaid väljaandeid parteikomiteede ja Nõukogude organite häälekandjad, mis tähendas omakorda, et ajalehtede ja ajakirjade toimetused vastutasid parteiorganite ees.

²⁵ Pilt, *Nooruse patud*, 56–57.

²⁶ Vihalemm, Lauristin, “Eesti ühiskonna ja meedia muutumine”, 4–6.

²⁷ Nõukogude tsensuuriaparaadi loomist üleliidulisel tasandil vaadeldes on välja toodud, et kui Nõukogude Liidu algaegadel kuulus tsensuuriküsimuste sisuline juhtimine äsja loodud tsensuuriametkondadele, siis alates 1927 võeti selge suund nn parteilisele tsensuurile. Otsustavalt kinnistas partei rolli ülemtsensorina ÜK(b)P KK Orgbüroo otsus 21. oktoobrist 1937 “Kesk-, vabariiklike, kraide ja rajoonilehtede tsensuritest”, millega arvati erinevat tüüpi ajalehtede tsensurid vastavalt partei kesk- ja allorganite nomenklatuuri hulka. *Glavlit* jäi kuni Nõukogude korra lõpuni täielikult parteiorganite hooldamise ja kontrolli all, vt Zhirkov, *Istoriya tsenzury*.

Üleliiduliselt kuulus ajakirjanduse parteiline juhtimine kõrgeimal tasandil NLKP KK propaganda- ja agitatsioonivalitsuse ja selle vastavate allasutuste pädevusse. Eesti tasandil hoolitsesid ajakirjanduse eest nõukogulikus võtmes EKP KK ja selle büroo juhtimisel erinevad partei allorganid. Pidevalt tegelesid ajakirjanduse juhtimisega EKP KK propaganda- ja agitatsiooniosakond, selle ajakirjandussektor,²⁸ partei maakonna- (hiljem rajooni-) ja linnakomiteed. Vabariiklike ajalehtede ja ajakirjade peatoimetajad ning toimetuse liikmed kuulusid Keskkomitee nomenklatuuri, mis tähendas, et juba oma ametikoha tõttu olid *Sovetskaja Estonia* ja Rahva Hääle (pea)toimetajad valitud kõigil sõjajärgsetel aastatel toimunud EKP kongressidel Keskkomiteesse.²⁹ Maakondade (rajoonide) ja linnade tasandil oli kopeeritud sama süsteem maakonna- (rajooni)lehtede osas – ajalehe toimetaja kuulus kohaliku parteikomitee nomenklatuuri, maakonna- (rajooni)lehe igakuised temaatilised plaanid kinnitas maakonna (rajooni) parteikomitee büroo jne.³⁰

Nii nagu igas muus valdkonnas, suunas ning juhtis EKP KK üleüldise tsentraliseerimise huvides (ühtsete standardite kehtestamiseks, “õige” retoorika õpetamiseks) kohalikke parteikomiteesid ka ajakirjanduse küsimustes. Üheks üldlevinumaks vormiks oli seminar-koosolekute korraldamine ajalehtede toimetajatele.³¹ Ajakirjanikke kutsuti ja saadeti õppustele, erilise tähelepanu all olid Eesti tasandi kõige tähtsamate – EKP KK enda väljaannete toimetuste töötajad. Näiteks Vambola Lillemäe on meenutanud, kuidas ta aasta-poolteist pärast ajakirja Eesti Kommunist toimetuses tööleasumist 1964. aastal saadeti Moskvasse ajakirjade *Kommunist*, *Voprossõ Filosoфи*, *Partiinaja Žižn* jt toimetustesse stažeerima, kus ta enda sõnul aga eriti midagi peale üleoleva suhtuma Eesti väljaannetesse ja nõude täpselt Moskva ajakirjade jälgedes käia kuulda ei saanud.³²

²⁸ Läbi aegade kandsid EKP Keskkomitee ajakirjandus- ja tsensuuriga tegelevad allüksused erinevaid nimetusi lähtuvalt struktuurimuudatustest Keskkomitees – kuni 1963 ajakirjanduse ja kirjastuse sektor, alates 1963 kuulus KK propaganda- ja agitatsiooni osakonna (1964–65 ja 1988–90 ideoloogiaosakonna) alla ajakirjanduse-, raadio ja televisiooni sektor (struktuurist lähemalt vt *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991*, toim. Enn Tarvel (Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2002), 242–252, 256–257).

²⁹ *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee*, 59–100.

³⁰ *Eestimaa Kommunistliku Partei kohalikud organisatsioonid 1940–1991*, toim. Enn Tarvel (Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2005), 208.

³¹ Näiteks otsustati “maakonnalehtede toimetajate ideelis-poliitilise taseme tõstmiseks” korraldada neile KK propagandaosakonna juures 7-päevane seminar ja kinnitati selle seminari plaan EK(b)P KK büroo koosolekul 31.1. ja 2.2.1945 (EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll 31.1.–2.2.1945, ERAF, f. 1, n. 4, s. 156, l. 167).

³² Lillemäe, *Adrasedjana kolmel*, 75.

Vaatamata kõigele ei õnnestunud partei juhtorganitel tihedaid side-meid partei ja tegevtoimetajate vahel alati soovitud suunas tööle rakendada. Ometi, olgu või formaalselt, peeti oluliseks, et väljaannete toimetajad kuuluksid parteisse. Nii näiteks on meenutanud aastatel 1960–84 ajakirja Eesti Loodus peatoimetajaks olnud Linda Poots, et parteisse astus ta ajakirja asutaja ja toimetaja Erast Parmasto nõuandel, kes andis mõista, et see on vajalik justnimelt ajakirja toimetajaks saamise huvides.³³ Oli ka üksikuid, kes suutsid vastavale survele vastu panna ja mitteparteilastena toimetajatena ametis püsida – näiteks tänu ENSV Kirjaniku Liidu poolsele toetusele püsis pensionileminekuni Loomingu Raamatukogu peatoimetaja kohal Otto Samma.³⁴ Teise sarnase näite võib tuua kultuurilehe Sirp ja Vasar toimetusest – 1971. aasta septembris suurendati nii lehe mahtu kui toimetuse liikmete arvu kahekordseks, kusjuures üksikute eranditega osutus enamik uuest toimetuse koosseisust parteituks. Tollase peatoimetaja Erni Lõbu sõnul see EKP KK-le küll ei meeldinud, kuid nad ei saanud ka otseselt midagi ette võtta, kuna ajaleht ei olnud ametlikult ühegi parteiorgani häälekandja.³⁵

Saavutamaks vahetumat ajalehtede ja ajakirjade toimetuste sidet parteiga, loodi väljaannete juurde toimetuste parteialgorganisatsioonid. Nende koosolekutel arutati parteilise töö küsimuste (nt parteiliste ülesannete võtmine ja täitmine, ideoloogilise kasvatustöö arendamine toimetuse parteilaste ja mitteparteilastest liikmete hulgas jne) kõrval ka ajakirja juhtimise küsimusi. Ajalehes või ajakirjas ilmunud vead ja puudused, mis olid ilmsiks tulnud kõrgemate partei- ja tsensuuriorganite kaudu, arutati esmalt läbi just parteialgorganisatsioonide koosolekutel.

Ajakirjanduse propagandarelvaks muutmisel püüdis partei lisaks väljaannete sisu ja toimetuste töö kontrollile hoolt kanda ka selle eest, et levitav ideoloogia ikka massideni jõuaks. Kuivõrd käsitletavat teemat ja nende esitluslaad polnud Nõukogude ajakirjanduses tihtipeale kooskõlas lugejate ootuste ja huvidega,³⁶ rakendasid võimuorganid lehtede loetavuse

³³ Linda Poots, "Kuidas ma ajakirjanikuks sain, ajakirjanik olin ja ajakirjanduse maha jätsin", *Meie jäljed jäävad*, 96–108 (100).

³⁴ Ojamaa, *Kümme aastat*, 205; Lembe Hiedel on omalt poolt selgitanud, et Otto Samma oli EKP-st välja heidetud ja kui 1960. aastate algul püüti teda sinna tagasi värvata, keeldus ta sellest järjekindlalt [...] põhjuseks oli tõenäoliselt teadmine, et seotus parteiga suurendab kuulekuse sundust (Hiedel, "Loomingu Raamatukogu alaeast", 146).

³⁵ Erni Lõbu, "Saarlaste toel Sirpi ja Vasarat toimetamas", *Meie Maa*, 6.11.2007, <<http://www.meiemaa.ee/index.php?content=artiklid&sub=28&artid=20409>> (23.2.2009).

³⁶ Seda tõendavad ka alates 1965. a läbiviidud lugejaskonna küsitlused (esimesed ajalehe Edasi lugejatele), millest selgus, et lugejate huvide rõhuasetus ei kattunud sugugi lehtedes pakutavaga, vt Marju Lauristin, Peeter Vihalemm, *Rajoonileht ja lugeja* (Tallinn:

suurendamiseks väliseid tegureid. Abinõudeks olid massitiraažid, odavad hinnad ja mitmesugused kampaaniad. Näiteks otsustati EK(b)P KK büroo koosolekul novembris 1944, et tuleb kohustada partei maakonnakomiteesid organiseerima külades ajalehtede tellimiste vastuvõtmine loosungi all “Igasse perekonda ajaleht!” ning viia 25. novembrist 25. detsembrini 1944 läbi ajalehtede levitamise löökkuu külades.³⁷

Veel pidid ajakirjanduse sidemeid rahvahulkadega tugevdama lugejate konverentsid, kus toimetuse esindajad andsid aru tehtud tööst ja tutvusid väidetavalt lugejate pretensioonide ja soovidega.³⁸ Sedalaadi üritused võisid osutada lugejate seas küllaltki populaarseteks, eriti kui ettekannele järgnes ka kontsert, etendus ja/või peolaud nagu näiteks Saaremaal korraldatud kohtumistel lugejate ja kirjasaatjatega.³⁹ Teiseks igapäevaseks mooduseks “rahvalähedust” väljendada, oli inimeste kaasamine lehe tegemisse kirjasaatjate võrgu loomisega ajalehtede ja ajakirjade juurde. Rääkides Nõukogude Liidu ajakirjandussüsteemi algusaegadest on seda aspekti, nn interaktiivse sfääri sissetöötamist, peetud lausa kõige olulisemaks.⁴⁰ Seda rõhutati kõige suurematele autoriteetidele toetudes: “Lenin õpetas, et ajaleht on eluline ja elav ainult siis, kui viie pidevalt kirjutava literaadi kohta tuleb viissada ja viis tuhat kaastöölist, kes pole literaadid. Pöördudes parteilastest ajakirjanike ja parteikomiteede tööliste poole, nõudis Lenin: andke töölistele avaram võimalus kirjutada oma argipäevalust, huvidest ja tööst.”⁴¹

Just “lihtsate inimeste” arvamuste ja hoiakute avaldamisega loodeti saavutada suuremat loetavust ja huvi kasvu. Seetõttu kasutati mitmete teemade käsitlemisel tsitaate lugejate kirjadest, millele eelnes mõistagi hoolikas valik ning kirjutiste sobivaks vormimine (kuni koguni toimetustes sobivate “lugejate arvamuste” koostamise ja kirjutamiseni). Samas tehti ka tõepoolest jõupingutusi kirjasaatjate võrgu laiendamiseks ja nende õpeta-

Eesti Raamat, 1987); samas püüti nende küsitluste ja analüüside tulemusi ka ajalehe loetavamaks muutmisel arvesse võtta – edukaks näiteks on siinkohal kõige loetavamaks kohalikuks ajaleheks kujunenud Edasi, vt Sulev Uus, “Uurimistulemuste kasutamisest “Edasi” toimetuse töös”, *Fakt, Sõna, Pilt*, XI (1985), 39–61.

³⁷ EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll 13.–15.11.1944, ERAF, f. 1, n. 4, s. 122, l. 96.

³⁸ *Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. III osa*, toim. Aleksander Panksejev (Tallinn: Partei Ajaloo Instituut, 1972), 302.

³⁹ Seda on meenutanud 1956–62 Saaremaa ajalehe Kommunismi Ehitaja toimetuses töötanud Erni Lõbu, Erni Lõbu, “Leheneegrina kodusaarel”, *Meie Maa*, 27.8.2007, <<http://www.meiema.ee/index.php?content=artiklid&sub=6&artid=19056>> (23.2.2009).

⁴⁰ Brooks, *Thank You, Comrade Stalin*, 7.

⁴¹ Smirnov, “Bolševistlik ajaleht Vperjod – leninliku Iskra järglane”, *Rahva Hääl*, 4.1.1955.

miseks. Anti välja spetsiaalseid juhendmaterjale,⁴² korraldati lahtiste uste päevi toimetustes, võistlusi kirjasaatjatele,⁴³ rajooniajalehtede juurde loodi kirjasaatjate koole jne.⁴⁴

Kuidas konkreetselt kirjasaatjate võrku luua ja laiendada ning mis peamine – ideoloogiliselt harida – õpetasid toimetustele parteiorganid ise. Suunda näitasid kõrgetasemelised otsused, näiteks NLKP KK otsus 30. augustist 1958 “Nõukogude ajakirjanduse töölis- ja maakirjasaatjate massilise liikumise juhtimise parandamisest”, milles soovitati “kutsuda perioodiliselt kokku vabariiklikke, kraide, oblastite, linnade ja rajoonide kirjasaatjate nõupidamisi [...] organiseerida kirjasaatjate aktiivi õpetamist ajalehtede ja ajakirjade toimetustes [...]”.⁴⁵

Ajalehtede toimetustes loodi kas kirjade osakonnad või vähemalt kirjanduslike kaastöötajate ametikohad, kelle ülesandeks oli tegeleda just lugejate ja kirjasaatjate kirjutistega. *Stalinskaja Molodjoži* kirjandusliku kaastöötaja kohal alates 1955. aastast töötanud Ivan Trull kirjeldab selle ametikoha olemust järgmiselt: “Kirjanduslik kaastöötaja on korrespondent, kelle töökoht pole kuskil perifeerias vaid toimetuses. Ametikoht oli “salakaval” – lugejat ei huvita ajakirjaniku “mina”, tema arvamus, vaid inimesed, kellest ta kirjutab, nende arvamus. [...] Kirjandusliku kaastöötaja ülesanne on aidata inimesi, kes puutuvad eluga otse kokku, kuid ei oska kirjutada. Praktikas kirjanduslik kaastöötaja mitte lihtsalt ei aidanud, vaid üheksal juhul kümnest kirjutas artiklid, vastukajad, teated autorite asemel ise valmis esimesest kuni viimase täheni.”⁴⁶

Näiteks sellest, et kirjadega seonduvat peeti oluliseks teemaks, on EKP KK büroo koosoleku otsus Rahva Hääle kohta 1.–2. juunist 1955. Pika ja ajalehe peamiselt ideoloogilist taset puudutava arutelu ja otsuse juures on eraldi punktina rõhutatud, et toimetuses tuleb “luua kord kirjade osakon-

⁴² Nt brošüürid *Abiks kirjasaatjale* aastatest 1961 (Eesti NSV Ajakirjanike Liidu väljaanne) ja 1958 (Edasi toimetuse väljaanne). Need sisaldavad parteilise ideoloogia kõrval ka ajakirjanduslikult harivaid – žanre tutvustavaid, keelelisi ja stilistilisi nõuandeid tegevajakirjanikelt aga ka näiteks ülikooli õppejõult Juhan Peegli.

⁴³ Nt informatsioonivõistlused, fotokonkursid, ristsõnade lahendamise võistlused jne, mis osutusid üsna populaarseteks, vt Löbu, “Leheneegrina kodusaaarel”.

⁴⁴ Kirjasaatjate koolide ellukutsumist nõuti rajoonilehtedelt kõrgelt tasemelt, EKP KK propaganda- ja agitatsiooniosakond koos ENSV Ajakirjanike Liiduga töötas välja näidisõppeplaani koos kirjanduse nimestikuga. Näidisplaani kohaselt pidi 7 kuu jooksul toimuma 16–18 õppetunde kaks tundi; reaalselt tuldi toime sageli 4–5 korda väiksema mahuga – mõnes rajoonis ainult 3–4 õppuse korraldamisega, vt Mannermaa, “Ühiskondlikud töövormid ajakirjanduses”, *Abiks kirjasaatjale* (Tallinn: Kommunist, 1961), 17–22.

⁴⁵ *Abiks kirjasaatjale*, 6–8.

⁴⁶ Ivan Trull, *Ékho “bombý Pomerantseva”* (Tallinn: Aleksandra, 2008), 27.

nas” ehk “vastata lugejate saadetud kirjadele, reageerida neis avaldatud kriitikale, kontrollida võimalikke kirjades esitatud kaebusi ja saata kirjadele omalt poolt vähemalt 10 päeva jooksul vastus.” Samuti kohustati ajalehe toimetust teavitama EKP Keskkomiteed sellest, kuidas ajalehes avaldatud kriitikale on asutustes omakorda reageeritud.⁴⁷

Glavlit

Otseselt ja igapäevaselt tegeles tsensuuriga kõigis valdkondades (kõikvõimalikud trükised kirjandusest saunapiletiteni; teatrietendused, näitused, muuseumid jne) salastatud tsensuuriametkond. Üleliiduline *Glavlit*, nagu ka sellele otseselt alluvad vabariiklikud tsensuuriametid, kuulus nimetuse järgi täidesaatva võimu liini, kuid alluvus ministrite nõukogule oli üksnes majanduslik. Eesti NSV *Glavlit* allus üleliidulisele katusametkonnale, mis tähendas regulaarsete tööplaanide, aruannete aga ka olulisemate üksikotustuste edastamist Moskvasse. Sealne kontroll süvenes ja sekkumised Eesti tsensorite tegevusse sagesid alates 1948. aastast, kui ametisse sai eesti keelt oskav tsensor.⁴⁸

Eesti tasandil kontrollisid algul kohalikke lehti nn kohakaaslusega rajoonitsensorid (rajoonikomitee ideoloogiasekretärid, kes pidid tsenseerima ka rajoonilehti). 1955. aastal need ametikohad kaotati ja tsenseerimisega seonduv vastutus jäi rajoonilehe toimetaja õlule. See ei tähenda, et tsensuuriametkond poleks kohalike lehtede küsimustega enam tegelenud, endiselt jäi *Glavlit*i ülesandeks ajalehtede jälgimine järeeltsensuuri korras.⁴⁹

Tõenäoliselt oli eesmärgiks, et toimetused võtaksid tsensorite rolli täielikult üle. Nii meenutab Loomingu toimetaja Paul Kuusberg, kuidas ta 1969. aasta septembris pidi EKP KK agitatsiooni ja propaganda osakonnale andma seletuskirja selle kohta, mispärast toimetus ikka veel esitab *Glavlit*ile töid, milles viimane peab parandusi tegema.⁵⁰

Ajalehtede ja ajakirjade toimetuse liikmeid, eeskätt vastutavad ja peatoimetajad olid seega kahetises rollis – tuli korraga olla nii partei ja tsensorite käepikendus kui oma ajalehe, selles avaldatavate autorite ja oma lugejate huvide eest seisja. Mõistagi püüdsid partei ja tsensuuriamet toimetuste tegevust oma kontrolli all hoida.

⁴⁷ EKP KK büroo koosoleku otsus Rahva Hääle kohta 1.–2. juunist 1955, ERAF, f. 1, n. 4, s. 1859, l. 215–220.

⁴⁸ Veskimägi, *Nõukogude unelaadne elu*, 48–49.

⁴⁹ Samas, 235.

⁵⁰ Kuusberg, *Teist korda abielus* “Loominguga”, 547.

Probleemide tõstatamine tulenes reeglina ülaltpoolt – kui keegi tsensuuriahelast oli otsustanud mingile puudusele või eksimusele osutada, kutsuti toimetaja aru andma. Samas oli ka toimetajaid, kes ei leppinud passiivse tsensuuriahela lüliks olemisega. Mida aeg edasi, seda julgemalt üritati kõrgema tasandi “valvureid” proovile panna või nende ees oma seisukohti kaitsta. 1968. aastal, veel enne sulaaaja liberaalsemale õhustikule lõpu tegemist, esitas Paul Kuusberg, kellele oli pakutud ajakirja Looming toimetaja kohta, lausa ise Keskkomitee esimesele sekretärile Johannes Käbinile oma-poolse tingimuse, et Looming tuleks vabastada tsensuuri alt, ettekäändel, et tsenseerimine ainult pidurdab ajakirja tööd. Käbin ei lükanud taotlust järsult tagasi, lubades seda koguni toetada, kuid üleliidulistest eeskirjadest ei käinud üle ka Käbini jõud.⁵¹

Üldse olid kõrgema otsustustasandi tsensorid jäigemad. Kuusberg meenutab ka, et “Moskva tsensorid olid Tallinna omadest veelgi valvsamad. Ikka oli neil Eestis trükivalgust näinud teoste puhul lisanõudmisi, kas kärpida midagi või sõnastada ümber. Meie *Glavliti* ülema Arnold Adam-siga võis vaielda ja enamasti laskis ta end veenda, Moskva vastavate valvuritega oli keerukam ja tülikam asju ajada. Moskva kesksensuuriametis töötas kaks eesti keelt oskavat püüdlikku tsensorit, kes jälgisid kõike, mis eesti keeles ilmus ja kandsid oma ülemustele ette, kui meie *Glavlit* midagi “lubamatut” oli läbi lasknud.”⁵² Lisaks ametisolevatele tsensoritele oldi Moskvast leidlikud teistegi teede leidmiseks eestikeelse ajakirjanduse jälgimiseks – väidetavalt kasutati väljaannete kontrollimisel eesti üliõpilaste ja linna eestlastest elanike abi, keda vastavalt instrueeriti ning lepinguliselt tasustati.⁵³ Moskva valvsa pilguga tuli seega arvestada, seda enam, et aeg-ajalt võidi Eestist Moskvasse väljaannete kohta kaebusi esitada. Ühte juhtumit, kui ajakirja Küsimused ja Vastused kohta hämaratel asjaoludel laekunud kaebuste põhjal saabus toimetuse tööd inspekteerima kolmeliikmeline brigaad Moskvast, kes siiski ei suutnud kahtlustele väljaande ideoloogilise vildakuse suhtes piisavalt tõendusmaterjali leida, on meenutanud toona edukalt oma väljaande eest välja astunud ajakirja toimetaja Vambola Lillemäe.⁵⁴

Seega oli tsensuuriasutuste süsteem mitmetasandiline ja keeruline, hõlmates nii ametlikke, salastatud kui personaalseid liine. Ometi õppisid ajakirjanikud ja toimetajad tsensuurisüsteemis nõrku kohti üles leidma ja

⁵¹ Kuusberg, *Teist korda abielus “Loominguga”*, 546.

⁵² Samas, 546–547.

⁵³ Lillemäe, *Adrasedajana kolmel*, 99.

⁵⁴ Samas, 99–100.

rangetest ettekirjutustest mööda laveerima. Näiteks sai perioodikaväljannete puhul ära kasutada asjaolu, et nende ilmumisega oli kiire. Just selle pideva kiirustamise ja samas nõude graafikus püsida oskasid enda kasuks rakendada Loomingu Raamatukogu toimetajad – Lembe Hiedel on meenutanud, et mõnikord lastigi käsikiri meelega ülima kiirusega käiku ning kiirustati ladujaid ning tsensoreid omalt poolt takka kas kvartaliplaani, mõne tähtpäeva tuleku või puhkusele mineku ettekäändel.⁵⁵

Soovitava temaatika käsitlemiseks või materjali avaldamiseks, mille takerdumist tsensuuriaparaadis kardeti, kasutati samuti teatud võtteid. Üheks tugevaks argumendiks, millele toetuda, oli olukord, kui sama või vähemalt väga sarnast materjali oli varem avaldatud vene keeles või mõnes tähtsas üleliidulises väljaandes. Nii õnnestus Nooruses avaldada lääne kaasaegset muusikat tutvustavaid kirjutisi, eestindades Moskvas ilmuvast venekeelsest ajakirjast USA vastavasisulisi artikleid; ülipopulaarne, üldiselt tabuteemade alla liigitatavaid noorte suhteprobleeme käsitleva “Doktor Noormanni” rubriigi avaldamine alates 1977. aastast sai teoks aga tänu ajakirja varasemale koostööle samateemaliste kirjutistega tuntuks saanud Moskva kirjaniku Juri Rjurikoviga.⁵⁶

Veel üheks võtteks tsensuuri ülemängimisel oli soovitava materjali kõrval selle sokutamine, mis oma provokatiivsusega tsensurite tähelepanu hõivas ning mille kõrval teised, potentsiaalselt “ohtlikud” kirjutised süütumatuks näisid ning ilmuda said.⁵⁷ Seda, et tsensuuriorganid kõike kahtlast ei märganud, kinnitab ka seik ajalehe Valgamaalane toimetuses töötanud Viktor Kollini mälestustest. Kord avastanud nad lehe toimetuses, et trükist ilmunud lehe esiküljel avaldatud NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi seadluse tekstile olid allakirjutanutena lisatud Eesti NSV võimukandjate nimed. Karmi karistuse kartuses hirmuga võimuorganite reaktsiooni oodates saadigi kõnealuse lehenumbri kohta kiri EKP KK-st. Kuid kirjas puudutati hoopis väiksema kaaluga probleemi – kahtlust oli äratanud ühes teadaandes sisalduv info, mille allikate kontrollimist nõuti; poliitilise maiguga nimevahetust polnud keegi märganud ja see jäigi tõstatamata.⁵⁸

⁵⁵ Hiedel, “Loomingu Raamatukogu alaeast”, 72.

⁵⁶ Pilt, *Nooruse patud*, 151, 165–167.

⁵⁷ Näiteid sellisest praktikast Loomingu ja Loomingu Raamatukogu toimetustes vt Hiedel, “Loomingu Raamatukogu alaeast”, 72; Valeeria Villandi, “Toimetaja või kirjanik?”, *Looming*, 4 (1991), 540–542 (541).

⁵⁸ Kollin, “Nuputrealist värsisepaks”, 62.

Ajakirjanduse kontrollimise ja tsenseerimise praktikast

Tsensorid (ja hiljem ajalehtede/ajakirjade toimetajad) pidid jälgima, et avalikkuse ette ei jõuaks riigi-, sõja-, majandusalased jm saladused ja ideoloogiliselt või poliitiliselt Nõukogude Liidu mainet kahjustav informatsioon või arvamused.

Alused, millest praktilises töös juhinduda, sätestasid vastavad eeskirjad (“Mittesalajaste väljaannete trükkimise ühtsed eeskirjad”), mille viimane Eestis kehtinud variant kinnitati 1987. aastal.⁵⁹ Sellest dokumendist pidid juhinduma “trükikojad, operatiiv-trükiosakonnad, paljundusjaoskonnad, kõik kirjastused, ajalehtede ja ajakirjade toimetused ning kõik muud organisatsioonid, kes materjale trükiks ette valmistavad ja nende sisu eest vastutavad”.⁶⁰

Salastatud info, mida avaldada ei tohtinud, oli omakorda kirjas nn loeteludes (“Mittesalajases trükisõnas, raadio- ja televisioonisaadetes avaldamiseks keelatud andmete loetelu”). Loetelud ise olid samuti rangelt salastatud, mis tähendas, et nende sisuga olid kursis vaid vähesed, mis omakorda valmistas peavalu *Glavlit*ile. Nii palus näiteks tsensuurivalitsuse ülem Arnold Adams 2. juunil 1971 oma kirjas EKP KK ideoloogiasekretärile Vaino Väljasele, et KK poolt korraldataval järjekordsel ajakirjandustöötajate parteialgorganisatsioonide sekretäride seminaril juhitaks tähelepanu ka juba pool aastat tagasi ilmunud uue loetelu järgimisele. Adams kurtis, et nemad omalt poolt olid püüdnud toimetusi ja kirjastusi valgustada – märtsis 1971 oli koos KK propaganda- ja agitatsiooniosakonnaga korraldatud vabariiklik seminar-nõupidamine toimetajatele just uue loetelu kitsenduste selgitamiseks. Hoolimata sellest, et toimetajad ja kirjastuste töötajad olid seminaril osalenud, leidsid tsensorid ikka eksimusi loetelu vastu.⁶¹ Adams arvas kujunenud olukorra põhjuseks olevat selle, et “toimetustes seisab loetelu vastutava toimetaja raudkapis. Vastutav toimetaja ei loe ise loetelu ega anna tutvumiseks ka teistele.”⁶²

Nii eeskirjade kui loeteludega kursisolemiseks tuli tsensoreid vastavalt koolitada. Selleks saatis Eesti NSV *Glavlit* regulaarselt maakonna tsensooridele õppeülesandeid – peavalitsuses koostatud erinevat tüüpi ja sisuga tekstide kogumikke, milledes tuli leida üles kahjulik ja avalikustamisele

⁵⁹ Maimik, “Tõkked ajalehtede-ajakirjade trükkimise teel”, 99.

⁶⁰ *Mittesalajaste väljaannete trükkimise ühtsed eeskirjad* (Tallinn: Valgus, 1989), 3.

⁶¹ A. Adamsi kiri EKP KK sekretärile sm. V. Väljasele 2.6.1971, ERA, f. R-17, n. 3, s. 78, l. 22–26.

⁶² Samas.

mittekuuluv info.⁶³ Seejärel kontrolliti peavalitsuses täidetud ülesandeid ja saadeti tagasiside kõigile tsensoritele. Näiteks 1948. aasta vastavasisulisel *Glavliti* ülema käskkirjas toodi nimeliselt esile eksinud tsensorid ning leiti, et tsensorid “ei ole tasemel, ei tunne oma töö eeskirju ja juhiseid.” Enamlevinud eksimusena toodi välja: “Näiteks on jäetud mahatõmbamata teade Molotovis asuva spordiseltsi *Krõlja Sovetov* kohta, mis reedab lennukitehase olemasolu Molotovis (*Krõlja Sovetovisse* kuuluvad eranditult ainult lennukitööstuse töölised ja teenistujad)”⁶⁴

Loetelud olid seega salastatud, pikad ja kohati mitmetimõistetavad, uue loetelu keelud võisid eelmise omad ümber lükata jne – kuid oli vähemalt mingi alus, millest lähtuda nii tsenseerimisel kui tsensuurist möödala-veerimisel. Märksa keerulisem oli nn ideoloogiliste eksimuste jälitamine, milleks loetelud konkreetseid ettekirjutusi ei andnud (ideoloogilisi üsna üldsõnalisi juhiseid jagasid kõrgemad parteiorganid).⁶⁵ Toimetuse töötajad pidid ise ära tabama nn õige ideoloogilise joone, teades, et võrreldes eksimustega loetelu ettekirjutuste vastu, olid ideoloogiliste eksimuste tagajärjed reeglina märksa karmimad – neil puhkudel jõudis asi tihti välja EKP Keskkomiteeni.⁶⁶

Seda, kui palju olid Eesti NSV tsensorid ajakirjanduses avastanud nii loetelu rikkumisi kui ideoloogilisi vigu, kajastavad *Glavliti* ülema tööaruanded ja informatsioonikirjad, mida saadeti nii kõrgemale (NSVL *Glavlitile*) kui allapoole (rajoonivolnikitele). Neis loetletakse nii tsensorite poolt tehtud parandusi kui läbilastud vigu. Paranduste hulk on märkimisväärne – näiteks infokiri 25. septembrist 1948 toob ära, et sama aasta aprillist augustini on Eesti NSV tsensorid teinud ajakirjanduses 356 parandust ja mahatõmme, neist 215 loetelu rikkumised, ülejäänud ideoloogilised parandused.⁶⁷ Järgmise kolme kuu jooksul (september–november 1948) tehti 282 parandust, neist 166 loetelu rikkumised ja ülejäänud ideoloogilis-poliitilised.⁶⁸ Umbes samas mahus tehti mahatõmbeid ka järgnevatel aastatel: näiteks

⁶³ Nt *Glavliti* peavalitsusest kõigile rajoonivolnikitele saadetud õppeülesannete seeria nr. 39 1955. aastast, ERA, f. R-17, n. 2, s. 15, l. 3–8.

⁶⁴ *Glavliti* ülema L. Pälli käskkiri nr. 49 12.5.1948, ERA, f. R-17, n. 3, s. 7, l. 11.

⁶⁵ Veskimägi, *Nõukogude unelaadne elu*, 43.

⁶⁶ Aksel Tamm, “Tsensuuri pilli järgi. Vastu ka”, *Looming*, 7 (2000), 1083–1089 (1084).

⁶⁷ ENSV Kirjandus- ja Kirjastusajade Peavalitsuse informatsioonikiri nr. 2. 25.9.1948, ERA, f. R-17, n. 3, s. 7, l. 27–29.

⁶⁸ ENSV Kirjandus- ja Kirjastusajade Peavalitsuse informatsioonikiri nr. 3. 30.12.1948, ERA, f. R-17, n. 3, s. 7, l. 32–35.

oktoobrist detsembrini 1950 tehti 289 mahatõmme: sõjalisi 54, riiklik-majanduslikke 202 ja poliitilisi 33.⁶⁹

“Sõjalisteks saladusteks” loeti ükskõik millise info avaldamist väe- osade, sõjaväeliste asutuste, lennuväljade jmt paiknemise ja koosseisu kohta Eesti NSV-s, aga ka näiteks ENSV Ülemnõukogu saadikukandidaatide elulooliste andmete avaldamist, kui need sisaldasid teateid nende täpsema sõjaväelise teenistuse kohta.⁷⁰ Majanduslike saladuste alla kuulusid teated puuduolevatest kaupadest poodides, riiklikud kokkuostuhinnad, külvipindade suurus jne. Poliitilise saladuse määratlemine oli aga kõige keerulisem. Näiteks on ette heidetud Jõgeva maakonnatsensorile, et ta oli ajalehes Kolhoosnik nr. 143 (1950. aastal) “vastuollu läinud bolševistliku ajakirjanduseetikaga, lastes lehes läbi poliitiliselt halva väljenduse “[...] et ta sülitab linna võimuorganitele””⁷¹

Üldiselt aga oli poliitilise ja ideoloogilise palge jälgimine pigem partei- kui tsensuuriorganite pädevuses. Nii ajakirjandusväljaannete partei algorganisatsioonide kui ka EKP Keskkomitee büroo koosolekul rõhutati sageli ajalehtede ja ajakirjade “kasvatustlikku rolli”, võeti arutlusele “poliitilisi” ja “ideoloogilisi” vigu ajakirjanduses jne.

EKP Keskkomitee büroo koosolekute päevakordi sirvides ilmneb, et ajakirjandusega seotud küsimused on olnud läbivalt päevakorras – kasvõi sel tasandil, et algul sagedamini (1940.–50. aastatel igakuiselt), hiljem järjest harvemini (1970. aastatel kord aastas) on arutatud ning kinnitatud KK häälekandjate ajalehtede Rahva Hääle ja *Sovetskaja Estonia* ning ajakirja Eesti Kommunist temaatilisi plaane. Üldiselt arutati nii organisatsioonilisi, kaadrialaseid kui ideoloogilisi küsimusi, siinkohal mängis suurt rolli surve, mida EKP KK-le omakorda avaldati Moskvast. EKP KK büroo jälgis, et Eesti NSV ajakirjandus kajastaks kõrgemalt poolt tulnud olulisi ideoloogilisi otsuseid aga ka *Pravdas* tõstatatud Eestit puudutavaid küsimusi. Seega pidi EKP KK ka ise hoolsalt jälgima “signaale”, mida ajakirjanduse juhtimisel arvesse võtta. Kui juba *Pravdas* kritiseeriti Eesti NSV asutusi või ajakirjandust, pidi midagi ette võtma ka EKP KK. Nii näiteks karistati *Sovetskaja Estonia* vastutavat toimetajat Daniil Rudnevi parteilise karistuse ja ametist vabastamisega ning Noorte Hääle toimetajat Aado Slutski noomitusega EKP KK büroo koosolekul 1. veebruaril 1950 vastu-

⁶⁹ ENSV Kirjandus- ja Kirjastusasjade Peavalitsuse informatsiooni kiri nr. 1. 18.1.1951, ERA, f. R-17, n. 3, s. 21, l. 1–3.

⁷⁰ Nt on informatsioonikirjas 18. jaanuarist 1951 nimeliselt toodud seitse maakonnatsensorit, kes “jätsid valimismaterjalide avaldamisel saadikuandidaatide elulookirjeldustesse sõjalise iseloomuga saladusi”, ERA, f. R-17, n. 3, s. 21, l. 1–3.

⁷¹ Samas.

võetud otsusega seoses *Pravdas* ilmunud artiklitega “Parteikonferentsil arendati bolševistlikku kriitikat”⁷² ja “Lubamatu fakt”,⁷³ milles mõlemas heideti Eesti ajalehtedele (*Sovetskaja Estonia*, Noorte Häääl) ette peatselt saabuvate ENSV Ülemnõukogu valimiste vähest valgustamist.⁷⁴

Ajalehtedest hoidis EK(b)P KK büroo silma peal eelkõige Keskkomitee enda väljaannetel *Sovetskaja Estonia* ja Rahva Häääl. Aluseks mitmele hili-semale EK(b)P KK otsusele ajakirjanduse vallas, millele ikka ja jälle viidati, sai 13. juunil 1945 büroos vastu võetud määrus “Ajalehe Rahva Häääl tööst”.⁷⁵ Selles räägiti eeskätt ajalehe rollist propagandistina ning määrati kindlaks, et propagandasisulised artiklid pidid ajalehes ilmuma mitte harvem kui kaks korda nädalas.⁷⁶ Kui nelja kuu pärast, 1945. aasta oktoobris selle otsuse täitmist arutati, jõuti järeldusele, et “toimetus pole otsust rahuldavalt täitnud”, mistõttu korraldati eelmises otsuses ajalehele seatud ülesandeid ning suunati Rahva Hääle ideoloogilise taseme tõstmiseks toimetusse tööle täiendavalt kolm parteilast.⁷⁷

Büroo koosolekutel olid erinevas mahus ja rõhuasetuses kõne all ka kõikvõimalikud teised Eestis ilmuvad perioodikaväljaanded. Suure tähelepanu all olid noortele suunatud väljaanded – näiteks juba 1944. aasta detsembris arutati Keskkomitee pleenumil ajalehe Noorte Häääl küsimust ning kohustati ajalehte “looma tihedad sidemed noorsooga selle kommunistliku kasvatamise eesmärgil”.⁷⁸ Maakondlike lehtede tööd arutati esimest korda EK(b)P KK büroo koosolekul pikemalt aga 14. novembril 1945, võeti vastu otsus “Maakondlike ajalehtede tööst”, milles osutati kohalike lehtede ideoloogilisele nõrkusele ning kohustati partei linna- ja maakon-nakomiteesid tõhusamalt oma lehti suunama ja kontrollima.⁷⁹

Samal kursil – omaenda väljaandeid tihedamini, teisi vastavate ideoloogiliste kampaaniate või konkreetsete eksimuste korral korrale kutsudes ja kontrollides – püsis EKP KK läbi terve Nõukogude perioodi.

Lõpetuseks üks näide nõukogulikust tsensuurist. Olgu selleks üks keelatud raamat Loomingu Raamatukogu väljaannete sarjast. Alates 1957. aastast ilmumahanud Loomingu Raamatukogu oli ja on juba iseenesest

⁷² “Na partiinoi konferentsii razvernulas’ bol’shevistskaya kritika”, *Pravda*, 27.1.1950, 2.

⁷³ “Nedopustiimyi fakt”, *Pravda*, 28.1.1950, 2.

⁷⁴ EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll 1.2.1950, ERAF, f. 1, n. 4, s. 924, l. 37–38.

⁷⁵ EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll 13.6.1945, ERAF, f. 1, n. 4, s. 190, l. 49–51.

⁷⁶ Samas.

⁷⁷ EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll 31.10.1945, ERAF, f. 1, n. 4, s. 217, l. 13–17.

⁷⁸ EK(b)P KK V pleenumi stenogramm I, 2.12.1944, ERAF, f. 1, n. 4, s. 105, l. 67–75; sama pleenumi protokoll, ERAF, f. 1, n. 4, s. 104, l. 28–29.

⁷⁹ EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll 14.–19.11.1945, ERAF, f. 1, n. 4, s. 220, l. 124–128.

omaette fenomen Eesti kirjandus- ja ajakirjandusloos. See sisult kirjan- duse, vormilt ajakirjanduse valdkonda kuuluv sariväljaanne on ilmekaks näiteks, kuidas Nõukogude Liidu mitmeastmelise tsensuuri tõttu ülimalt piiratud kirjastamissüsteemis leiti üles n-ö õhuaugud. Väljaande toimetaja Lembe Hiedel on Loomingu Raamatukogu staatust iseloomustanud järg- nevalt: “Ajakirja staatus oli ühes suhtes siiski parim võimalus: ajakirjalt kui operatiivselt väljaandelt ei nõutud eelplaanide kinnitamist Moskvas ega ka vastloodud Kirjastuskomitees. [...] Samma tõrjus Kirjastuskomitee tagasi põhjendusega, et Kirjanike Liidu juhatus arutab ja kontrollib LR-i perspektiivplaan (üks kord aastas ja formaalselt seda tehtigi).”⁸⁰ Nii sai võimalikuks kirjandusteoste avaldamine, mida muude kirjastuste kaudu teha ei õnnestunud.⁸¹

1975. aastal pidi Loomingu Raamatukogu avanumbrina ilmuma eesti vanasõnade kogumik *Laustud sõna lagub*, mille toimetajaks oli Arvo Krik- mann. Kogumik oli tsensuurist läbi läinud ja juba valmis trükitud, kui 7. veebruaril 1975 andis kirjastuskomitee esimees käsu väljaanne hävitada, tuues põhjenduseks selle, et “kuigi väljaanne on määratud laiale lugejas- konnale, on selle koostamisel lähtunud kitsastest teaduslikest põhimõte- test [...] ei ole piisavalt arvestatud väljaande poliitilisi eesmärke, ning on selliseid vanasõnu, mille levitamine on küsitav.”⁸² Veskimägi peab keel- ajaks pigem EKP Keskkomiteed, kuna kirjastuskomitee huvides polnud juba puhtrahaliselt trükitud väljaannet keelata ja hävitada.⁸³ Mõni päev hiljem käskis sedasama teha *Glavlit*: tiraaž hävitada, raamatukogudele ja raamatupalatile saadetud sündeksemplarid tagasi nõuda. *Glavlit* arutas

⁸⁰ Hiedel, “Loomingu Raamatukogu alaeast”, 142.

⁸¹ Nt Hando Runneli luulekogu *Avalikud laulud* lükkas *Glavlit* kirjastuse Eesti Raamat kaudu tagasi, kuid Loomingu Raamatukogu sarjas õnnestus see toimetaja Otto Samma survele 1971 avaldada (tõsi küll, nelja luuletuse väljajätmise hinnaga), Veskimägi, *Nõu- kogude unelaadne elu*, 261; vt ka Kaljo-Olev Veskimägi, “Hando Runnel partei- ja tsensuuripaberites”, *Läbi äreva vere*, toim. Mart Orav (Tartu: Greif, 1999), 455–466. See omakorda ei meeldinud muidugi tsensoritele – nii on Eesti NSV *Glavlit*i ülem Arnold Adams oma ettekandes EKP KK propaganda- ja agitatsiooniosakonna sekretärile Vaino Väljasele 2. juunil 1971 kurtnud, et “toimetajad, selle asemel, et abistada ja suunata auto- reid ilmsete väärarvamuste ja möödalaskmiste puhul, on võtnud oma ülesandeks anda välja materjale esitatud kujul, toimetaja kätt külge panemata, et ei tekiks mõtet autori sõnavabaduse piiramisest” ja annavad trükki “ideelis-poliitiliselt tasemele mittevasta- vaid” või “avalikkust desorienteerivaid” kirjutisi. Ühe näitena toob Adams sellesama Runneli luuletuskogu: LR avaldas hoolimata Eesti Raamatu kirjastuses tagasilükkamisest luulekogu, milles “püüti toetada natsionalistlikult meelestatud intelligentide ideekesi eesti rahva väljasuremisest, ERA, f. R-17, n. 3, s. 78, l. 22–26.

⁸² *Glavlit*i ülema käskkiri 7.2.1975, ERA, f. R-17, n. 1, s. 614, l. 4.

⁸³ Veskimägi, *Nõukogude unelaadne elu*, 263.

asja oma kolleegiumil märkides, et “tsensor H. Remmelt ei märganud paljude vanasõnade ebatsensuurset iseloomu, järeeltsensuuri teinud A. Rebane aga pani kontrolleksemplarile vaid kuupäeva – 15. jaanuar 1975, ilma sisse vaatamata”.⁸⁴ Tsensoritest esimest karistati noomituse ja teist märkusega.⁸⁵

Iseloomulik on see, et kogumiku koostajat ei valgustatud asjade käigust otse, vastutajad parteiorganite ees olid ikka tsensorid ja muidugi ajakirja toimetaja, kellel tuli “*Glavliti* ja partei keskkomitee vastava osakonnaga vaielda ja piike murda”.⁸⁶ Arvo Krikmann on meenutanud: “Mind kuhugi vestlema ei kutsunud, kuid Jüri Ojamaal oli kuuldavasti suuri pahandusi ja ühel heal päeval (vist juba 1975. aasta hakul) ütles ta masendatud näoga, et SEALT on tulnud korraldus number keelustada [...]”⁸⁷ Seda, mis oli ikkagi tegelik põhjus algselt tsensuurist läbiläinud kogumiku tagantjärele keelamiseks, otsesõnu ei avaldatud ei koostajale ega Loomingu Raamatukogu toimetajale. Jüri Ojamaa peab aga peamiseks keelamise põhjuseks justkui möödaminnes mainitud etteheidet “pealegi on teil seal täielik bibliograafia, mida pole otstarbekas avaldada”.⁸⁸ Nimelt sisaldas kogumik ka Loomingu Raamatukogu koondbibliograafiat aastatel 1957–74 ilmunud teostest, kus figureerisid ka selleks ajaks “ebasoovitavateks” muutunud kirjanikud nagu Aleksander Solženitsõn, Vassili Aksjonov, Anatoli Kuznetsov.⁸⁹

Lembe Hiedeli mälestuste põhjal selgub, et *Laustud sõna lagub* oli üheks väheseks erandiks, kui juba valmis tiraaž hävitati. Varasematel sarnastel juhtumitel, kui Moskva *Glavlit* püüdis valmistrükitud tiraaži keelata, oli see enne jõutud juba müüki lasta ja ka paari päevaga läbi müüa.⁹⁰ Nõukogude tsensuurisüsteemi ebajärjekindlust praktikas ilmestab aga loo pöör-

⁸⁴ *Glavliti* fondis leiduvas eksemplaris ärakeelatud kogumikust on hoolikalt allajoonitud kõik sõnad ja väljendid, milles esineb nn ebatsensuurseid väljendid, mida eesti vanasõnades on aga üsna ohtrasti, vt ERA, f. R-17, n. 2, s. 210. Just ebatsensuursete sõnade esiletoomist peapõhjuseks teose kõlbmatuks tunnistamisel *Glavliti* ja EKP KK poolt on meenutanud ka tollane Loomingu Raamatukogu peatoimetaja Jüri Ojamaa, kes ei suutnud isegi vene allikatele toetudes (venekeelsed vene rahva vanasõnade trükised, millest võis leida palju analoogseid väljendeid) eesti vanasõnade kogumikku päästa, vt Ojamaa, *Kümme aastat*, 211–212.

⁸⁵ *Glavliti* kolleegiumi protokoll 11.02.1975, ERA, f. R-17, n. 3, s. 95, l. 4–7.

⁸⁶ Ojamaa, *Kümme aastat*, 211.

⁸⁷ Arvo Krikmann, “Laustud sõna lagumise lugu (ebakompetentselt poolelt nähtuna)”, *Raamatukogu*, 3 (1994), 18–20 (18).

⁸⁸ Ojamaa, *Kümme aastat*, 212.

⁸⁹ Samas.

⁹⁰ Nt A. Milleri “Pärast pattulangemist”, *Loomingu Raamatukogu*, 5–7 (1971) ja Jelizaveta Drabkina “Talihari”, *Loomingu Raamatukogu*, 10–12 (1970), vt Hiedel, “*Loomingu Raamatukogu alaeast*”, 82. “Laustud sõna...” puhul sai saatuslikuks asjaolu, et tiraaži trükkimine trükikojas oli viibinud ja väljaannet polnud lihtsalt jõutud ettenähtud ajal müüki lasta, vt Ojamaa, *Kümme aastat*, 212.

deline lõpp. Juba märtsikuus 1975 saabus üleliidulisest *Glavlitist* käskkiri keeld tühistada, mida Eesti NSV peatsensor Arnold Adams tegigi.⁹¹ Selleks ajaks oli aga juba ilmunud uus Loomingu Raamatukogu kaksiknumber ärakeelatud kogumiku asemel.

Sellised juhtumid – kui ka tsensurid pole üksmeel, kui tsensuuri rakedamise tegelikud otsustajad ja põhjused jäävad hämaraks, kui autorid ja toimetajad jäävad partei poolt valitsetava tsensuurimasina ees võimeuks – polnud paraku Eesti NSV ajakirjanduses erandiks. Samas polnud erandiks ka see, et paljuski võis konkreetse väljaande, kirjutise, autori või toimetaja saatus sõltuda juhuslikest asjaoludest ja mõne konkreetse isiku tähelepanelikkusest või tegutsemiskiirusest, mis omakorda õhutas julgemaid riskima ja ebajärjekindlat kommunistliku partei poolt juhitud tsensuurimasinat selle nõrkade osade leidmiseks testima. Nii kujuneski välja olukord, kus vaatamata püsivale “parteilisele hoolitsusele” ja kontrollivale tsensuurile, õpiti ajalehtede ja ajakirjade toimetustes läbi aastakümnete andma ajakirjandusele märksa laiem kui vaid ideoloogilise propagandarelva roll. Vaevalt oleks ilma varasemate vastavasuunaliste püüdluste ja kogemusteta suudetud Nõukogude režiimi murenemisperioodil küllalt kiiresti aastatel 1987–88 üle minna süsteemi toetavalt süsteemile oponeerivale ajakirjandusele uut laadi sisu ja keelekasutusega,⁹² mis omakorda Nõukogude Liidu lagunemist veelgi kiirendas.

ABSTRACT: *The Soviet Estonian press under the rule of the Communist Party*

After the end of World War II and re-occupation of Estonia by Soviet Union, Estonian journalism was reshaped by the rules and principles of the Soviet media system. All the media channels were handled as the ideological propaganda tools of communist propaganda, and the media institutions were put under the supervision and control of different Soviet institutions. The highest decision-making organ, checking all possible aspects of the Estonian press – publishing, editing, censoring, etc., was the Communist

⁹¹ Veskimägi, *Nõukogude unelaadne elu*, 263.

⁹² Ajakirjanduse sisu ja vormi muutumisest 1980. aastate lõpus vt Lauk, “Restoring democratic discourse”.

Party and its apparatus. In practice it meant that most of the newspapers and journals were subordinated to the sub-institutions of the Communist Party. The higher Party organs were giving general ideological directions and detailed decrees and orders to be followed by the journalists and editors. In addition the chief-editors and staff of the editorial boards were to be preferably members of the Communist Party (there were some exceptions) and form the party sub-organizations of the newspaper's or journal's editorial boards.

An important aspect of the Party rule over the press was censorship. The Estonian press suffered under the multi-level and rigid system of Soviet pre- and post-publishing censorship. In general the Soviet censorship system included two main branches – Communist Party authorities and the state censorship administration (Glavlit). In addition, responsibility for practical censorship was put on several other institutions such as the ministries, publishing committees, not to mention the security organs that were composing the lists of secret data and information. The Communist Party and its apparatus together with security organs can be considered the “brain” of the censorship system, working out the general principles and directives but also giving more detailed decrees concerning sometimes just one specific newspaper or journal. The censorship administration was following these prescriptions and rules to execute everyday censorship practice. By censoring the press, the main task of the censorship officers was to track if and how the newspapers and journals followed the prescribed regulations and lists of banned information; so-called ideological censorship cases were to be handled by the Party censors.

Characteristically to the Soviet hierarchical society, both branches on the Estonian level were subordinated to the respective institutions, departments and officials in Moscow. As follows, the Estonian Glavlit was under the rule of the All-Union Glavlit being at the same time dependent on Party institutions in Estonia and Moscow. Therefore the Soviet Estonian press, being a part of the all-Union soviet media system, was under ideological pressure and censorship of different institutions. Every possibly “secret” or “ideologically incorrect” word or expression being published could cause problems and lead to punishment.

In spite of this extensive and penetrative control system, it would be unfair to characterise the Estonian Soviet press as a whole just as a totally controlled ideological propaganda tool. One must take into consideration that the newspapers and journals were not treated equally but were seen as having different ideological importance. The all-Union and all-Estonian

Party press were put on the top levels of the hierarchy of the newspapers and journals and were therefore more strictly controlled than the local, cultural or specialized press. Therefore in reality instead of becoming a true and loyal servant of the Communist ideology, many newspapers and journals kept struggling for widening the borders of publicly permitted topics and journalistic forms. Journalists and editors found different opportunities to deviate from the course of system by supporting journalistic practices on discursive level (composing hidden messages by using metaphors, parodies, allusions, etc.) and in everyday editorial work (scattering the attention of Party and censors by hiding some materials between obviously provocative ones, using personal contacts, acting quickly and silently, etc.).

In general it can be concluded that the press in Estonia during the Soviet occupation had a dual role. Externally and officially, it was strictly controlled and censored propagandistic tool of the Communist Party for promulgating the system supporting ideology. On the other hand the press in Estonia, especially newspapers and journals on the lower levels of ideological importance and control such as the local, cultural and specialized press, never performed the prescribed role of Soviet propagandist completely. Lots of cases of “mistakes” and “ideologically incorrect” behavior by the press that can be found from the documents of the ECP Central Committee’s bureau, reflecting the continuous tensions between the press and the authorities throughout the decades of the Soviet occupation. Those cases as well as the memoirs of the journalists and editors give proof that the strong efforts and extensive controlling apparatus under the guidance of the Communist Party were not always efficient and did not reach their ultimate goal – to turn the press into a loyal supporter of the Soviet regime in Estonia.

TIHU KREEGIPUU (b. 1977) is a Ph.D. student at the University of Tartu.